

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАНІЯ И МАТЕРІАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БОЛГАР ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ПОПРУЖЕНКА

Олександра Макміллан

Серед слов'язнавчих досліджень у галузі болгаристики важливе місце посідає творчий доробок Михайла Георгійовича Попруженка (1866-1943), професора Новоросійського, а згодом — і Софійського університетів. Учень таких професорів-слов'язнавців, як О.І. Кірпічніков, О.О. Кочубинський, Ф.І. Успенський, він зацікавився історією і культурою болгар ще у студентські роки, і пізніше, вже як професор і науковець, присвятив Болгарії чимало із своїх історико-філологічних розвідок. Не будучи болгариним за народженням, він, тим не менше, досяг визнання і пошани у болгарських наукових колах, про що свідчить його обрання у 1923 році член-кореспондентом, а у 1941 році — академіком Болгарської Академії Наук.

Наукові інтереси Попруженка зосереджувалися, в основному, навколо історії, культури і писемності південних, західних і східних слов'ян, проте, безперечно, більшу частину наукового спадку Михайла Георгійовича складають твори з болгаристики, до яких відносяться праці з кирило-мефодіївської тематики («Матеріали для бібліографії по Кирилло-мефодієвському вопросу» (1902), «Бібліографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия» (1935), «Кирилметодиевская библиография за 1934-1940» (1942), а також видання і дослідження джерел з історії богомільства та болгарського відродження, серед яких — «Синодик царя Бориса» (1897, 1899), «Абагар. Из истории возрождения болгарского народа» (1906), «Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг» (1907), «Козма Пресвитер» (1911), «Страницы из истории болгар» (1922) та інші. Важливою заслугою Михайла Георгійовича вважається його археографічна діяльність, тобто публікація цінних джерел із коментарями і поясненнями до них.

Болгарознавчі дослідження М.Г. Попруженка, так само як і особистість цього слов'язнавця, неодноразово ставали предметом публікацій бол-

гарських вчених — так, Попруженкові та його працям присвячені розвідки Л. Любенової, М. Станчева, К. Іванової, Л. Константінової та інших¹. Не оминули увагою його також українські (Л.В. Арюпіна, О.Б. Дьомін, А.І. Мисечко, Г.Д. Зленко, А.І. Мітряєв²) і російські (О.П. Аксьонова, А.М. Горяїнов, Л. Лаптева³) дослідники. У цих публікаціях, частина з яких має довідково-біографічний характер, неодноразово підкреслюється внесок Попруженка у дослідження середньовічної Болгарії, болгарського відродження, а також його праця, спрямована на ознайомлення сучасників із важкодоступними джерелами.

Водночас, незважаючи на те, що, дійсно, основну увагу науковця привертала історична територія Болгарії, проживши майже половину свого життя в Одесі, Михайло Георгійович не міг не звернутися до краєзнавчого напрямку, а особливо до тем, присвячених слов'янам (і зокрема — болгарам) Північного Причорномор'я. Відповідно, метою цієї статті є показати внесок М.Г. Попруженка саме у висвітлення проблематики, пов'язаної із болгарами Північного Причорномор'я, виділити основні напрямки його досліджень у цій сфері, а також визначити основні теми, до яких звертався Попруженко у своїх розвідках.

Безпосередньо болгарам Північного Причорномор'я присвячені, головним чином, такі праці Михайла Попруженка, як публікація документів «Из материалов по истории славянских колоний в России» (вийшли окремим виданням у 1909 році, а також у томі 28 «Записок Одесского общества истории и древностей»), «Императорский Новороссийский университет в Одессе (по поводу 50-летия его существования)» (надруковано в «Историческом вестнике» у 1915 році) та «Участие Одессы в возрождении народа болгарского» (окреме видання 1912 року та у томі 30 «Записок Одесского общества истории и древностей»).

У 1902 році М.Г. Попруженко здійснив першу публікацію «Материалов для истории славянских колоний в России», пояснюючи це тим, що «історія відносин південних слов'ян — болгар і сербів з Росією з питань, що торкаються надання їм російським урядом землі для переселення через їхнє тяжке становище на батьківщині — ще дуже мало досліджена, оскільки для цього поки небагато оприлюднено архівних матеріалів, а між тим вивчення її представляє чималий інтерес, між іншим, і тому, що може взагалі пролити світло на існування у відомий час у Росії ставлення до слов'ян»⁴. У цій першій публікації «Матеріалів» містилися документи, що, в основному, торкалися сербських поселенців. Але вже у наступній своїй публікації Попруженко звернувся до джерел з історії болгарської колонізації Бессарабії. У вступі вчений вказував, що дуже багато питань залишалися нез'ясованими (а саме — стосовно привілеїв, кількості колоністів, кількості і розташування поселень), не всі офіційні матеріали (накази органів місцевої влади і центрального уряду) були опубліковані. У зв'язку з цим він вважав, що «для писання історії слов'янських колоній у Росії ще не настав час, поки ще треба прагнути до того,

аби по можливості більша кількість матеріалів ставала доступною для дослідження, аби все, що торкається цього питання, з архівних справ виходило у світ і робилося надбанням дослідників»⁵.

Таким надбанням вчених-болгаристів, безперечно, стали матеріали, опубліковані М.Г. Попруженком у цьому випуску. Вони торкалися, в основному, болгарських поселенців на території Бессарабії. Попруженко вказував, що перша 831 родина спочатку оселилася на лівому березі Дністра, але незабаром частина з них (287 родин) була переведена на ліву сторону Бугу. Граф Платон Олександрович Зубов, що клопотався про облаштування побуту цих поселенців, звернувся з листом до імператриці, у відповідь на який отримав рескрипт, опублікований Попруженком під №1. У ньому, зокрема, обумовлювалося «учинити їм за прикладом інших щойно поселених іноземців грошову позику ... з тим, аби за десять років протягом наступних потім трьох сума ця до скарбниці повернена була»⁶.

Другий документ, опублікований М.Г. Попруженком — це прохання, подане на ім'я намісника Бессарабської області Олексія Миколайовича Бахметєва міністром закордонних справ Росії Іоанном Каподістрія від імені «задунайських переселенців, що живуть у Бессарабії». У ньому, зокрема, висувалася надія, аби «обіцянки, зроблені булгарам і всім взагалі іноземним переселенцям, збережені були свято і аби вони склали особливе суспільство колоніальних поселенців», незалежне від земських начальників і підпорядковане голові Комітету колоністів Південного краю Росії Івану Микитовичу Інзову, «якому найвищим чином ввірено вже опікування і нагляд за усіма іноземними поселенцями, що знаходяться у Новоросійському краї і області Бессарабській...»⁷. Попруженко висуває припущення, що під час відвідування імператором Олександром I у травні 1818 року Одеси йому і було подане клопотання, згадане у даному листі, тим більше, що тоді з ним як раз і знаходився І. Каподістрія, який, як вказує вчений, «діяльно цікавився долею Бессарабії», а тому саме йому могло бути доручено перенаправити клопотання повноважному наміснику Бессарабії генералу-лейтенанту О.М. Бахметєву. Попруженко наводить список з клопотання до імператора під №3, а під №4 публікує лист І.М. Інзова О.М. Бахметєву, що був результатом попередніх клопотань поселенців. Так, Інзов писав, що дізнався від І. Каподістрія про волю імператора «включити задунайських переселенців до складу інших колоністів і підпорядкувати їх управлінню Комітету» і що саме Бахметєву було доручено надання йому «повних відомостей про дійсне положення болгар і інших задунайських переселенців, що проживають у Бессарабській області»⁸. Відповідно, Інзов просив проінформувати його по шести основних пунктах, серед яких — кількість болгарських поселенців, назви і кількість поселень, кількість населення в них та інше. Попечитель також цікавився і юридичною документацією, що могла б бути використана в даному випадку — чи підходили для задунайських переселенців статті відкупів, чи ні, в чому полягали

їхні земські обов'язки та іншими «існуючими нині постановами» щодо організації внутрішнього ладу⁹.

Михайло Попруженко зазначає, що отримавши цього листа Інзова, Бахметев звернувся до попечителя задунайських поселенців штабс-ротмістра Д. Ватікіоті і до Бессарабського обласного уряду із проханням надати відомості з зазначених вище пунктів. Ці два листи-відповіді опубліковані Попруженком під №7 (донесення Ватікіоті) і №8 (від Бессарабського обласного уряду). В них, зокрема, містяться статистичні матеріали, що можуть зацікавити дослідників болгарських колоній у Бессарабії. Так, у рапорті Ватікіоті наводяться відомості про кількість родин і осіб чоловічої та жіночої статі, складені на основі списків під час перепису бессарабських задунайських переселенців у травні 1816 року¹⁰. Також цікавий матеріал, присвячений чотирьом групам поселенців (арнаутам, болгарам, сербам і грекам), міститься у «Перечневій відомості про кількість родин задунайських переселенців, що проживають у Бессарабській області з поясненням, у яких саме містах, містечках і поселеннях», наданій обласним урядом¹¹. Водночас, не чекаючи на зворотні листи, Бахметев особисто відповідав Інзову, надаючи ті відомості, що мав у вжитку. Такий його лист вміщено М.Г. Попруженком під №5 у матеріалах. В ньому, зокрема, йдеться про те, «що стосується болгарських переселенців ... за управління мого тут надана була повна свобода для переходу з поміщицьких на казенні пустопорожні землі. Багато поселено у цинуті Ізмаїльському поблизу містечка Рені, інші у Бендерському цинуті»¹².

Далі Михайло Георгійович наводить деталі з листування Бахметева з особами, відповідальними за облаштування поселенців, зокрема — з попечителем Ватікіоті. Так, наприклад, із рапорта (опублікований М.Г. Попруженком під №6) дізнаємося про ініціативу Ватікіоті відмінити податок за 1817 рік (так званий бір — 15 лев з кожного господарста, за молдавською традицією), на що Бахметев, за інформацією Попруженка, відповідав «не можу і не хочу». Вчений не наводить текст цього листа Бахметева, проте детально переказує його, зазначаючи причини, через які той відмовив болгарам у привілеях, а саме те, що нібито «болгари скористалися вже багатьма пільгами і під звільнення від податку не підпадають»¹³.

Окрему групу джерел, опублікованих М.Г. Попруженком у «Матеріалах», складають документи, що відносяться вже до середини ХІХ століття. Їх поява була обумовлена тим, що у 1856 році, відповідно до Паризького трактату, південно-західна частина Бессарабії увійшла до складу Молдавії. Попруженко відмічає, що саме ця територія «була одним із головних місць, куди у великій кількості стікалися болгарські переселенці»¹⁴. Посилаючись на працю А. Скальковського «Болгарские колонии в Бессарабии» (Одеса, 1848), М.Г. Попруженко вказує, що на середину ХІХ століття (а саме на 1848 рік) болгарських колоністів на цих землях нараховувалося біля 40 тисяч, і вони не

могли не хвилюватися за своє майбутнє, не знаючи, що на них може чекати під владою нового уряду.

Результатом цих хвилювань, за Попруженком, і стала поява двох документів, що їх Михайло Георгійович ввів до наукового обігу під №12 і №13 своїх «Матеріалів», а саме — лист до Європейської комісії для облаштування княжеств Молдавії і Валахії¹⁵, а також лист «До Государя Імператора Олександра II» від 14 січня 1857 року¹⁶. Обидва документи Михайло Попруженко наводить зі справ архіву Одеського болгарського настоятельства, можливість користуватися яким він отримав від сина відомого болгарського діяча Миколи Христофоровича Палаузова, Володимира Миколайовича Палаузова, що на той час був головою цього настоятельства. Попруженко не лише наводить тексти клопотань із вимогами болгар, але і подає інформацію про їхні результати, що він знайшов у фондах того ж архіву за 1857 рік. Так, він вказує, що «Європейська комісія віднеслася прихильно до прохання болгарських колоністів, що відійшли до Молдавії, в результаті чого їм і було оголошено (на початку 1857 р.), що молдавський уряд не тільки не торкнеться прав, якими вони користувались, але і «зробить обов'язком поважати привілеї, ними набуті»¹⁷.

Таким чином, у даному випуску «Матеріалів», в цілому, знаходимо десять цінних документів, що присвячені болгарським колоністам. Усі ці документи М.Г. Попруженко подає послідовно, відповідно до їхньої хронологічної появи у світ, окрім того, вводить читача у історичний контекст шляхом надання докладних коментарів і пояснень практично до кожного матеріалу. У випадку звертання до зовнішнього джерела, він надає посилання на автора.

Інші публікації Михайла Попруженка, що представляють інтерес при вивченні болгар Північного Причорномор'я, — це його нариси, пов'язані з Одесою, одеськими болгарами, і впливами звідси на болгарський національний рух. Так, у нарисі, присвяченому Новоросійському університету, Михайло Георгійович приділяє особливу увагу причинам заснування вищого навчального закладу саме в Одесі і велику роль, яку зіграло бажання влади зробити його центром просвіти для слов'янських народів. Так, він відмічає, що «ще при першому виникненні думки наприкінці XVIII століття про університет у Катеринославському намісництві малася на увазі необхідність покласти на нього обслуговування культурних запитів «сприявших нам народів, тим паче ж єдиновірних»¹⁸. Так, було вирішено заохотити «для продовження освіти уроженців слов'янських і взагалі християнських земель Балканського півострова, а також близької до Новоросійського краю Австрії»¹⁹. Попруженко також відмічає, що під час відкриття Новоросійського університету «клопотання російського уряду про надання можливості уроженцям південнослов'янських земель (головним чином — болгарам) отримувати в Росії освіту вилилися у певну форму»²⁰. Михайло Георгійович вказує, що переглядаючи списки випускників різних факультетів Новоросійського університету, він відмітив

п'ятдесят осіб, котрі пізніше у себе на батьківщині обіймали різноманітні високі посади, включаючи посади міністрів. Водночас, він звертає увагу на те, що з архіву університету виходить, ніби багато з болгар залишали Новоросійський університет, не закінчивши у ньому повністю курсу. Звідси Попруженко виводить, що «болгарські юнаки поступали до Новоросійського університету, головним чином, до звільнення Болгарії і у перші роки після звільнення. З відкриттям у Болгарії вищого навчального закладу вступ болгар до Одеського університету значно зменшився»²¹.

Про такі свого роду «інтелектуальні інвестиції» говорить Михайло Попруженко і у своїй статті, присвяченій ролі Одеси у болгарському національному відродженні. Він відмічає, що «виселення болгар зі своєї батьківщини взагалі, а зокрема утворення ними колонії на півдні Росії мають розглядатися як один з факторів, що зіграв помітну роль в історії відродження Півдня Росії»²². Водночас, він вказує і на зворотній вплив, а саме на роль цих колоністів у національному відродженні на болгарських землях. Так, на його думку, особливі умови, створені для нових поселенців, сприяли їхньому доброму матеріальному становищу, що врешті-решт виливалося у підтримку справи національної освіти і культурного відродження. Попруженко писав: «Я вважаю цілком можливим із добробутом болгарських колоністів пов'язувати виникнення багатств багатьох із тих болгар, які пізніше так щедро їх спрямовували на підтримку прагнення, що прокинулося у масах задунайських болгар, до духовного відродження шляхом організації шкіл, видання книг тощо»²³. Одним із прикладів цьому може служити заснування у 1835 році у Габрово першого болгарського училища, яке «виникло виключно завдяки проживаючим в Одесі болгарам» — В. Априлову, Н. Палазову та іншим. Як відмічає Попруженко, «вони використали на це багато грошей, що ними акуратно пересилалися з Одеси до Габрово»²⁴.

Окрім того, «справою надзвичайно важливою і необхідною» називає М.Г. Попруженко перші спроби «ознайомити російське суспільство з болгарами, з їхнім минулим і сьогоденням»²⁵. Так, він згадує про дослідження Варни у березні-липні 1829 року Віктором Григоровичем Тепляковим, надісланим за призначенням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Михайла Семеновича Воронцова. Листи Теплякова на Батьківщину пізніше увійшли до книги «Листи з Болгарії», виданої у 1833 році, яка знайомила російське суспільство із враженнями про Болгарію і болгар. Попруженко відмічає, що відома подорож Юрія Венеліна до Болгарії відбулася пізніше — він прибув до Варни 4 липня 1830 року — а тому спостереження Теплякова «через тодішню убогість відомостей про болгар і мають бути поставлені на одне з перших місць у початковій історії болгарського відродження»²⁶. Отже, саме з Одесою пов'язував М.Г. Попруженко початок ознайомлення російського суспільства з положенням болгар.²⁷

Таким чином, у сфері вивчення болгар Північного Причорномор'я Михайлом Попруженком можна виокремити два основних напрямки, а саме

археографічний і науково-краєзнавчий. До першого варто віднести ознайомлення вчених із важливими документами з історії болгарської колонізації Бессарабії шляхом їхньої публікації. Так, Попруженком введено до наукового обігу офіційні матеріали (переважно листування), що відносяться до перших років облаштування колоністів у Бессарабії, а також документи середини ХІХ століття — періоду відходу цієї території до Молдавії. У наукових нарисах М.Г. Попруженка слід відмітити підкреслення культурних зв'язків між Одесою та Болгарією, одеськими болгарами та болгарським національним відродженням шляхом створення Новоросійського університету, фінансового і особистісного внеску болгар Одеси у розвиток національного руху у самій Болгарії, діяльності болгарських організацій у місті, інформаційного ознайомлення російського суспільства із болгарською проблематикою, що велося через Одесу. Відповідно, у якості важливих елементів цих зв'язків М.Г. Попруженко виділяв саме інтелектуальну і культурну складові.

ПРИМІТКИ

¹Иванова К. С обич към българския народ: По случай 100 г. от рождението на Михаил Георгиевич Попруженко // Лит. Фронт. — 1966. — № 32. — 4 авг. — С. 3.; Константинова Л. Архивен фонд «М. Г. Попруженко» // Изв. на държ. архиви. — 1962. — № 6. — С. 288-290; Любенова Л. Славянофилството в творчеството на проф. Михаил Попруженко // Славянската взаимност — минало и съвременност: Славянски летописи. — Т. I. — София, 1994. — С. 90-99; Станчев М. М. Г. Попруженко — страници от живота и творчеството му // Векове ХХ. — 1999. — № 1-2. — С. 89-98; Чолов П.И. Български историци: Биограф.-библиогр. справ. — София: Акад. изд. Проф. Марин Дринов, 1999. — 379 с.

²Арюпина Л.В. Михаил Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности // Българска Бесарабия (страници от историята на българите в Бесарабия и Приазовието). — Болград, 2003. — Вып. 2. — С. 130-133; Дьомін О.Б., Мисечко А.І. Попруженко Михайло Георгійович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. — Т.3. — Одеса, 2005. — С. 529-531; Зленко Г.Д. Попруженко Михайло Георгієвич // Бібліографи одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького: Бібліографічний довідник. — Одеса: ОДНБ ім. М. Горького, 2002. — С. 174-176; Митряев А.И. Попруженко Михаил Георгиевич // Славяноведение в дореволюционной России: библиографический словарь. — М.: Наука, 1979. — С. 278-279.

³Аксенова Е.П., Горяинов А.Н. Русская научная эмиграция 1920-1930-х годов: по переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского // Славяноведение. — 1999. — №4. — С. 3-15; Горяинов А. Попруженко Михаил Георгиевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть ХХ века. — М., РОССПЭН, 1997. — С. 507-509.

⁴Попруженко М.Г. Материалы для истории славянских колоний в России. — Одесса: Экономическая, 1902. — С. 33.

⁵Попруженко М.Г. Из материалов по истории славянских колоний в России. — Одесса: Славянская, 1909. — С. 1.

⁶Там само. — С. 2.

⁷Там само. — С. 3.

⁸Там само. — С. 4.

⁹Там само. — С. 5.

¹⁰Там само. — С. 10-15.

¹¹Там само. — С. 16-20.

¹²Там само. — С. 6.

¹³Там само. — С. 7-8.

¹⁴Там само. — С. 27.

¹⁵Там само. — С. 28-31.

¹⁶Там само. — С. 31-34.

¹⁷Там само. — С. 28.

¹⁸Попруженко М.Г. Императорский Новороссийский университет в Одессе (по поводу 50-летия его существования) // Исторический вестник. — 1915. — №5. — С. 595.

¹⁹Там само.

²⁰Там само. — С. 596.

²¹Там само. — С. 597.

²²Попруженко М.Г. Участие Одессы в возрождении народа болгарского. — Одесса: Славянская, 1912. — С. 3.

²³Там само. — С. 5.

²⁴Там само. — С. 11-12.

²⁵Там само. — С. 5.

²⁶Там само. — С. 8.

²⁷Там само. — С. 9.